

КОНТАКТИ ТА ВЗАЄМОВПЛИВИ СКАНДИНАВІЇ І СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО СВІТУ XI – I-Ї ПОЛ. XII СТ. В СФЕРІ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА

Розглядаються скандинавсько-східнослов'янські культурні взаємини (у сферах матеріальної культури, образотворчого мистецтва і т. п.) епохи вікінгів в контексті так званої «Балтійської цивілізації», їх розвиток і наслідки протягом XI – I-ї пол. XII ст. Простежений зв'язок між різними аспектами стосунків Древньої Русі і держав Скандинавії: художнім, ідеологічним, соціальним, політичним, економічним, військовим та ін.

Ключові слова: Східнослов'янський світ, Русь, Скандинавія, матеріальна культура, мистецтво, епоха вікінгів.

Теми культурного та художнього розвитку народів Балтики у своїх працях так чи інакше торкалося чимало дослідників. Цікавою для автора видається низка підсумкових видань, як-то збірник за редакцією Є.А. Мельникової [22] тощо. В межах дослідження речей – гібридів русько-скандинавського ювелірного мистецтва Є.Ю. Новиковою розглянуто підвіски-маски у вигляді людського обличчя [27]. Результати порівняльного стилістичного аналізу, зробленого С.Я. Васильєвою, дозволили їй запропонувати цілком переконливу модель формування та існування візантійського компонента в художній культурі Готланду [53; 54]. В межах теми відносин Давньої Русі з Норвегією археолог Анне Стальсберг розглядає важливі питання русько-скандинавської взаємодії в сфері матеріальної культури [15; 41].

Метою даного дослідження автор визначає різнобічний розгляд русько-скандинавських культурно-мистецьких взаємин XI–XII століть.

До XI століття загальні основи культурного та художнього розвитку народів Балтики отримували різне за своїм виглядом культурно-художнє вираження в кожній із областей. Можна виділити кілька сфер, у яких виявлялася балтійська культура. Безсумнівно, виділяється загальна для всього регіону сфера художньої культури, що спирається на досягнення європейської. У ній використовуються близькі або тотожні образотворчі орнаментальні мотиви, такі, як «плетінка», рослинні «вусики», елементи звіриного орнаменту тощо. У мистецтві малих форм часом неможливо встановити локальні відмінності і визначити точне місце виготовлення окремих категорій прикрас, наприклад бронзових або срібних браслетів [1]. Друга сфера характеризується тим, що матеріальні художні цінності, котрі надходять з-за моря не тільки втягуються в обмін між жителями балтійського узбережжя, але й відтворюються в місцевих майстернях. До цієї категорії належать численні речі: такі, приміром, як різьблені кістяні орнаментовані гребені [2, s. 371, karta 2; 3, p. 85; 4, s. 451-457], специфічна кераміка (можливо, навіть виробництво слов'янських за походженням гончарних форм у Швеції); виготовляються певні види зброї. Найпоказовіше поширення на Балтиці численних пишно декорованих мечів. Багато інших художніх виробів, що сходять до зразків східного (арабського, візантійського, хозарського, іранського, тюркського тощо) виробництва, також були засвоєні і відтворені місцевими майстрами й у такий спосіб увійшли до фонду балтійської культури. Це стосується так званих бойових сокир з борідкою, оброблених срібною інкрустацією або мідними накладками; те ж можна припустити щодо покрою та оздоблення деяких видів одягу (приміром, сприйняті скандинавами опосередковано через Русь набірні пояси [5, с. 71-79; 6, с. 30-38; 7, с. 154-164; 8, с. 154-156] і розтігні каптани [9, с. 56-65]). Не виключено також, що кори-стувалися широким попитом змієподібні браслети, за походженням пов'язані з балтськими та фіно-угорськими племенами, що вироблялись і на інших племінних територіях [10, с. 68-76; 11, с. 121-123]. У поширенні таких надрегіональних явищ певну роль відігравали полонені майстри або мандрівні ремісники, які час від часу згадуються в писемних джерелах, а інколи пізнаються завдяки археологічним знахідкам.

Загальнобалтійського характеру, окрім художніх виробів, деяких орних земле-робських знарядь і кінської упряжжі, що поширилася за посередництва слов'ян, придбали також набори залізних ремісничих інструментів. Виявлений під час розкопок С.А. Рябініна в Старій Ладозі комплекс ремісничих знарядь [12, с. 161-178] свідчить про налагоджені контакти в цій сфері вже в середині VIII ст. Те ж стосується й поширення, а потім і місцевого виробництва скляних бус, які в період до значного поширення монетного срібла, напевно, відігравали роль засобу грошового обігу; у деяких областях ця їх роль у міновій торгівлі хутром простежується і в X–XI ст. [13; 14, с. 106-109] Слід зазначити, що подальше вивчення знайдених у похованнях як бус, так і фібул здатне прояснити низку питань щодо статі, роду занять, майнового стану тощо скандинавів, котрі відвідували Русь (і русів, котрі відвідували скандинавські країни, відповідно) [15, р. 65-80; 16].

Нарешті, наступну сферу художньої діяльності становлять вироби з яскраво вираженою племенною або етнічною специфікою, котрі якщо і потрапляли в чуже середовище, то не викликали в ньому наслідувань; такими, наприклад, є слов'янські S-видні скроневі кільця, виявлені в Скандинавії. Норманські жінки не носили цих прикрас. Три таких кільця, знайдені в одній з могил у Станго на Готланді, вказують, що тут похована слов'янка. Як предмети з дорогоцінного металу такі кільця потрапили до деяких скарбів срібла, знайдених на Готланді, у Сконе, у Смоланді. Виготовлені вони були, мабуть, у низов'ях Одеру [17, s. 418]. Подібно зазвичай оцінюються скандинавські шкаралупоподібні, кільцеподібні і трипелюсткові фібули. Шкаралупоподібні фібули були істотним функціональним і декоративним елементом етнографічно своєрідного костюма скандинавських жінок. Знахідки таких фібул у слов'янських землях, насамперед у похованнях, виразно вказують на поховання скандинавок, а якщо поховано чоловіка, то, імовірно, на його не слов'янське, а радше балтське або фінське походження. Так вважає, зокрема, дослідниця курганів південно-східного Приладозжя С.І. Кочкуркіна. Однак у перших століттях II тис. н. е. у прибалтійських лівів ці прикраси ввійшли до складу місцевого етнографічного костюма і були доповнені цілком самобутніми розкішними нагрудними привісками; подібні доповнення скандинавських фібул місцевими фіно-угорськими прикрасами відомі і в деяких приладозьких курганах [18, с. 145-161; 19, с. 28-30, 63; 20, s. 119-121, taf. 35, 36; 21, с. 208-210]. Одиночні знахідки на поселеннях, звичайно, могли бути військовою здобиччю. Нарешті, поширення рунічних каменів або рунічних написів на місцевих матеріалах настільки ж виразно вказує на присутність скандинавських різьбярів, котрі володіли рунічним письмом.

Ще з VI ст. з'являються різноманітні, усе рясніші джерела, з яких надходять різні за масштабом і за характером імпульси, взаємодія і переробка яких на Балтиці ведуть до формування протягом епохи вікінгів якісно нової, різноманітної у своїх проявах балтійської культури. Разом з низкою суттєвих спільних рис від самого початку ця культура характеризується і важливими відмінностями. Племена і народи Балтики в усіх аспектах й сферах створюють власні варіанти цієї культури, що ґрунтується, однак, на єдиному загальному фонді західноєвропейських, півночно- та середньоевропейських, римсько-візантійських і навіть арабо-мусульманських культурних традицій.

Звертаючись від загальної характеристики балтійської культури до слов'яно-скандинавської взаємодії – у її аспектах матеріальної культури і соціокультурних норм – як у військово-дружинній, так і в міській, торгово-ремісничій сферах, зазначу, що, судячи з поширення археологічно документованих атрибутів, згадана взаємодія починається з другої половини IX ст., досягає максимуму в другій половині X ст., а з кінця X – першої половини XI ст. простежується вже самостійний для кожної культури подальший розвиток спільно вироблених інновацій, так само, як створення якісно специфічних, принципово нових соціокультурних норм, зокрема – яскраво представлених «руськими формами» мечів, невідомих у Скандинавії, або меморіальними рунічними каменями, котрі саме відтоді широко розповсюдились у північних країнах і застосувалися навіть у похоронних ритуалах зрусичених варягів на Русі [22].

Русько-скандинавський семантичнознаковий обмін найінтенсивніше реалізувався в розвитку орнаментики. При цьому, Русь була не тільки джерелом, але й посередником у

передачі на північ угорських, тюркських, арабських, середньоазійських і візантійських мотивів, образів і технічних прийомів [23, с. 153]. Вищим проявом взаємодії стало виробництво "речей-гібридів" у X ст., що характеризують процес синтезу різних за походженням етнокультурних традицій у ранньо-феодальній дружинній культурі. Скандинавське походження деяких мотивів – Один з віщими птахами; герой, якого пожирає змія; хижий птах (сокіл) у польоті (на наконечниках піхов мечів), звірі, що борються, – відповідно врівноважується поширенням у північному мистецтві пальметки, рослинних східних мотивів, форм поясних бляшок і наконечників, ажурних кресал, аденофор, техніки й декору плетених браслетів і гривень (у ювелірному ремеслі Готланду), руків'я мечів з опущеним перехрестям (типи L, P, X, Z, Æ, від IX до середини XI ст.). Про скандинавське озброєння, його наслідування та запозичення з Півночі типових виробів, а також про засвоєння варягами досягнень східноєвропейської військової справи і зброярського ремесла йшлося в 2.4. Варто додати, що, судячи зі знахідок амулетів-привісок на поселеннях на Рюриковому городищі під Новгородом і в Гніздові, котрі зображають валькірій, у Скандинавії і на Русі користувався популярністю образ валькірії [24, с. 31-50; 25, с. 313-316].

Обговорення зазначених речей-гібридів XI ст., розпочате останніми десятиліттями ХХ століття, у наукових колах триває й досі [26; 27, с. 47-53]. У контексті еволюції русько-скандинавських взаємин і їх вивчення привертають до себе увагу срібні підвіски-амулету у формі людського обличчя, так звані "маски вікінгів". З одного боку, це досить рідкісний тип підвісок, але водночас вони добре вписуються в загальний стильовий контекст зернених прикрас даного періоду. Знахідки їх, надто нечисленні, охоплюють, тим не менш, досить широку територію (від Готланду та Східної Балтії до Москви) і хронологічно також розкидані: від кінця X ст. до кінця XI – початку XII ст.

З приводу підвісок-масок у науковій літературі від самого початку їх дослідження існували дві різні точки зору. Б. Нерман, що опублікував 1929 р. знахідки зі скарбів у Фельхагені на Готланді і в Паравере (Естонія) у межах дослідження зв'язків між Скандинавією та Східною Прибалтикою, вважав естонську знахідку імпортом з Готланду, наводячи як паралелі два варіанти фельхагенських підвісок [28, s. 155]. Сучасні дослідники в Естонії дотримуються тієї ж точки зору на маски зі скарбів Східної Прибалтики [29]. М. Стенбергер, публікуючи готландські скарби, приділив багато уваги як самому скарбу у Фельхагені, так і підвіскам-маскам, вважаючи їх навпаки східним імпортом до Скандинавії [30, s. 197-199]. Більшість сучасних дослідників вважає цей тип амулетів скандинавським за походженням, відзначаючи їх гібридний характер [31, с. 54; 32, P. 201, 264], причому, як і в усіх випадках, коли ми маємо справу з гібридними речами, не цілком зрозуміле питання про місце їх виробництва. Тут не допомагає порівняння їх у межах регіонів, оскільки існування різних варіантів підвісок у регіонах може бути викликано як різним місцем виробництва, так і зміною речей у часі. Розглянувши всю сукупність знахідок цього типу підвісок, Є.Ю. Новикова дійшла висновку, що амулети у вигляді людського обличчя, поширені в Скандинавії в епоху вікінгів, на о. Готланд були перероблені в порожнисті підвіски на базі вже уживаної скандинавами техніки виготовлення порожнистих срібних прикрас з тисненням рельєфного зображення і його наступним прикрашанням зерню та сканню. Одночасно з цим підвіски, як і деякі інші ювелірні вироби, отримали орнамент, запозичений скандинавськими (судячи з усього, готландськими) ювелірами зі слов'янських прикрас (так звану «руську» зернь). Зазначений орнамент складався з геометричних фігур і правильних рядів, викладених дрібною зерню. У процесі контактів Готланда з Руссю і Прибалтикою такі вироби готландських ювелірів входили до обох регіонів, причому на Русі вони, мабуть, вписувались у місцевий срібний зернений убір завдяки своєрідному орнаменту. Не видається можливим з'ясувати, чи була кожна конкретна річ, знайдена на території Русі або Прибалтики, виготовлена на Готланді, чи могли існувати давньоруські репліки подібних виробів. Відомо, що на Русі також уміли виготовляти порожнисті тиснені прикраси із зерню, але це були речі місцевих, слов'янських типів, тоді як підвіски-маски являли собою скандинавські амулети, які мали значення, імовірно, лише в скандинавському середовищі. Що ж стосується підвісок з московського скарбу, то вони, безсумнівно, вже загубили семантичний зв'язок з язичницькими скандинавськими амулетами, але, на думку

Новикової, не слід поспішати зараховувати їх до місцевих, руських виробів. Їх форма явно нав'язана підвісками-масками більш раннього періоду. До того ж у складі московського скарбу є ще одна річ, яка свідчить про зв'язки з Готландом – браслет зі звірячими головками, а в Скандинавії кінця XI – початку XII ст. наявні прикраси, котрі, можливо, виготовлялись у наслідування слов'янським: зернь частково заміщена такими ж порожнистими напівсферичними ковпачками, як і на підвісках московського скарбу [27, с. 52-53].

Ще в 1980-х рр. радянські (російські) дослідники (А.Н. Кірпічников [33, с. 159-173], Т.А. Пушкіна [34] та інші) довели неспроможність поширеної раніше в наукових колах думки, що більшість прикрас скандинавських типів, виявлених на території Східної Європи, є привізними. Підставою для такого перегляду стали, по-перше, археологічні знахідки. З Городка на Ловаті походить уламок глиняної ливарної форми для виплавки зооморфних деталей прикрас [35, с. 143, рис. 11, 18], у Старій Ладозі знайдено кілька бракованих виробів, у складі яких роздільник для бус і голка кільцеподібної фібули [36, с. 35-38, рис. VIII, 1, 4]; найчисленніші сліди виробництва виробів з кольорового металу в стилі скандинавського мистецтва X ст., бракованих виробів і формочок походять з Городища [34]. По-друге, письмовими джерелами посвідчено існування на Русі «прийшлих або місцевих майстрів „нової генерації“, які працювали на території Східної Європи за скандинавськими зразками, що „зблякали“» [37, с. 159]. Так, у «Пристастях і чудесах Святого Олафа» розповідається про німого зброяра, який жив у Новгороді в XI ст.: «Думали деякі, що він має бути норман, тому що робив зброю, яку вжи-вають тільки варяги» [38]. По-третє, питання про нормансько-руський взаємовплив у сфері матеріальної культури на базі скандинавського археологічного матеріалу раніше піднімався М. Стенбергером [39, abb. 170, 4, s. 24, n. 34], Г. Арбманом [40] та іншими дослідниками.

Впізнання, підрахунки і спроби достовірнішої інтерпретації вже згаданих груп речей (суто скандинавських, виробів наслідувального ремесла і предметів-гібридів, що орнаментально й конструктивно являють сплав мотивів і елементів Півночі, Заходу й Сходу), як бачимо, тривають. Питання про те, кому належали зазначені форми і браковані вироби, місцевим майстрам чи вихідцям зі Скандинавії, усе ще відкрите. На думку Анне Стальсберг, стилістичні особливості деяких знахідок (певно йдеться про наслідування і вироби змішаного типу) вказують на виробників або нескандинавського походження, або скандинавів не в першому поколінні [15, р. 72]. З огляду на все вище-казане існування місцевих майстрів не викликає у мене сумнівів. Що ж стосується ремісників-норманів, то щось стверд-жувати куди складніше через брак фактичного матеріалу. Багато дослідників як аргумент залучають виявлену на Рюриковому горо-дищі ливарну форму з «мильного каменю», однак зазначений камінь, що добувався в Норвегії майже до Полярного кола, а у Швеції лише в прибережних районах, був важливим торговим товаром (вироби з нього знайдені в 41 місці в Швеції, у 27 місцях у Данії, у 8 – у Німеччині (включаючи Хедебю), а також на Волині) [41, с. 105], а тому неможливо повністю виключити шанс купівлі руським майстром норвезької ливарної форми. Така ж двозначність характерна і для рунічного напису на данському поминальному камені XI ст.: «Тості, ремісник Асвіда, встановив цей камінь по Тові, який помер на сході, своєму братові» [42]. Невідомо, чи був згаданий Тові також ремісником або ж, наприклад, купцем, і чи не міг він, у такому випадку, торгувати скандинавською ремісничою продукцією.

Дуже важливим джерелом у питанні вивчення матеріальної культури є рунічні написи, адже їхні типи досить різноманітні (від нанесення на східні монети рунічних графіті і до поминальних каменів [43]) та інформативні (приміром, серед новгород-ських знахідок рун, вирізаних на кістці, зустрічається рунічний алфавіт XI ст., вирі-заний якимсь скандинавом радше з навчальною, аніж з ритуальною метою, що фіксує досить реалістичний рівень культурної практики [22]).

Багата колекція речей XI ст. виявлена в Суздалі, на садибі одного з бояр, мож-ливо, варяга за походженням; комплекс датується за монетою 1031–1051 рр. і, гіпоте-тично, утворився у зв'язку з пожежею 1096 р. Серед знахідок – ливарна форма для ви-готовлення прикрас, серед яких, поряд зі східноєвропейською лунницею, вирізані дві круглі підвіски: на

одній зображено Одіна з воронами, на іншій в орнаментальну кай-му включено рунічний напис, який вказує на приналежність амулета якомусь Олафу.

Близька за часом цій знахідці гральна кістка з Полоцька, на якій рунами вирізане побажання удачі (*kari*). У культурі давньоруського населення міст, пов'язаних з присутністю варягів на Русі, рунічна писемність епізодично використовувалася як у культових, так і в побутових цілях, очевидно, у варязькому середовищі [44, с. 182-188].

Великий інтерес являє колекція написів і малюнків на кістці, виявлена при розкопках невеликого укріплення, що прикривало західний кордон Полоцького князівства і, ймовірно, служило митним пунктом на Західній Двіні, у городищі поблизу села Масківці. Тут знайдено понад 100 кісток зі знаками; з 310 накреслень приблизно 260 (25 видів знаків) ототожнюються з рунами [45, с. 185-215]. Судячи з розмітки кісток, характеру прочитаних слів, загальному контексту знахідок, вони, можливо, являють собою залишки своєрідної технічної документації, відомості митного пункту, у якому розташовувався в XI–XII ст. варязький гарнізон з чиновниками, підлеглими полоцькому князю. Отже, речі з рунічними написами на них, знайдені в міських центрах Давньої Русі XI–XII ст., дозволяють констатувати адміністративно-господарські, побутові й сакральні-магічні сфери тогочасних слов'яно-скандинавських контактів.

Становлення прикладного мистецтва, архітектури, живопису, літератури Давньоруської держави значною мірою відображало знайомство з європейською культурою, і не лише за допомогою найближчих сусідів Русі – західних слов'ян і угорців, балтів і фіноугрів, скандинавських вікінгів на північному заході і тюркських кочівників на південному сході. У період утворення Давньоруської держави інтенсивні зовнішні зв'язки охопили величезний простір, від Британії до Багдада. Вузлами зосередження цих зв'язків і цінностей та образів, що надходили за новими каналами комунікацій, стали найбільші давньоруські міста і передусім Київ. Митця тут оточував строкатий світ різнобарвних образів далеких і близьких країн, а скандинавські вироби з притаманною їм зв'язкою орнаментикою, сюжетами смертельної боротьби тощо, які відображали північну «епоху вікінгів» з її руйнацією старого світу, у період такої ж інтенсивної ломки дофеодальних підвалин деякий час імпонували і дружинникам Русі. Однак це мистецтво, кризове й швидкоплинне за самою своєю природою, навіть у себе на батьківщині відмирає як тільки язичництво змінюється християнством. Нові ідеологічні цінності як у Скандинавії, так і на Русі підпорядковують творчу діяльність і її образний лад дисципліні державно організованої феодальної ієрархії, що диктує вже нові, середньовічні форми мистецтва.

На думку більшості дослідників, руське мистецтво у випадку північних запозичень часто прагнуло їх помітно пом'якшити і видозмінити, продовжуючи і розвиваючи у своїх «мирних» рослинних мотивах елліністичні традиції, надаючи середземно-морським мотивами місцевого забарвлення, знаходячи їм власну інтерпретацію. Водночас руські художники продовжували оперувати спільними зі скандинавами мотивами і сюжетами, знали і виробляли спільну мову символів, комбінували симпатичні їм візерунки. При всьому цьому очевидна життєстійкість київського художнього ремесла: воно пережило крах язичницького світу і цілком ужилося з християнством, надавши вирішального впливу формуванню середньо-вічного руського мистецтва. Сила слов'яно-руської художньої творчості проявилась і в тому, що, ледве зміцнівши, вона вплинула на північну майстерність. У скандинавській орнаментиці, уже почи-наючи з ранніх етапів «епохи вікінгів», відзначених першими контактами зі слов'янськими землями, а насамперед у міру розвитку цих контактів, рослинні мотиви, ритмічне стрічкове плетіння все більше витісняли вкорінені, традиційні звірині образи. Переробка скандинавського мистецтва почалася далеко від його батьківщини, на про-сторях Східної Європи. Імпульси мистецтва Сходу в північному художньому ремеслі при найближчому розгляді виявляються слов'яно-руськими.

Потрібно підкреслити, що Києву належить визначна роль у становленні руського мистецтва. Упродовж X ст. тут «кипить» напружена робота: скандинавські, візантійські, арабські, угорські, великоморавські художні імпульси переробляються в єдиний, самостійний стилістичний напрям. Йому притаманні рослинний плетений орнамент, спокійні «килимові» візерунки, неприйняття напружених північних звіриних мотивів і

агресивних чудовиськ, звернення до власних епічних мотивів. Уже в цей період створюються шедеври одночасно «національної» і світової художньої ваги: такі, приміром, як руків'я і піхви так званої «шаблі Карла Великого», Тур'ї роги з Чернігова, металеві збруйні убори. Окремі елементи мистецтва сусідніх країн, звичайно, наявні й утримуються в мистецтві київських (та інших міських) ремісників, але вже з другої половини X ст. вони обрали власний оригінальний шлях [46, с. 268-276; 47].

XII століття було часом активних контактів Візантії та Західної Європи. У системі цих взаємин Візантія була стороною, у якій переважно запозичували ідеї, включаючи художні. Даний процес не обійшов стороною і скандинавські країни, зокрема о. Готланд. Однак острів мав деякі особливості: тут мистецтво Візантії було постійним чинником, котрий діяв на художнє життя впродовж тривалішого проміжку часу, що розпочався задовго до XII ст. Це підтверджують археологічні знахідки, пам'ятки живопису і скульптури. Найповніше уявлення про мистецтво Готланду XII ст. дає живопис, оскільки він представлений різночасними пам'ятками, що порівняно непогано збереглися. До першої половини століття відносять фрагменти розписних дощок, виявлених у церквах парафій Еке, Сундре і Дальхема. До другої половини століття належать фрескові ансамблі, що збереглися переважно в храмах парафій Гарда і Челунге.

Розглядаючи пам'ятки живопису острова, усі дослідники небезпідставно пов'язують їх з традиціями візантійсько-руського мистецтва. Для пояснення настільки великого значення візантійського чинника в художній культурі острова XII ст. вчені пропонували різні моделі реконструкції соціокультурного життя Готланду.

Існує принаймні три такі моделі. Перша була розроблена Е. Пільтц і Е. Лагер-льофом [48, с. 359-406; 49, bd. V, tl. 3]. Відповідно до цієї концепції Готланду XII ст. являв собою своєрідний «острівець Східної Європи», де існували руські подвір'я, працювали руські майстри. Ця модель заснована на тому, що ансамблі панельного живопису виконані руськими майстрами. Пам'ятки фрескового живопису створені, на думку вчених, одночасно, у середині XII ст. руськими або візантійськими художниками. Замовниками декорації храмів виступали руські громади, підтвердженням чому, як вважають дослідники, є сам розпис. Власну концепцію вчені також обґрунтовують даними про тривалі взаємозв'язки острова зі Східною Європою і Візантією.

Друга модель діаметрально протилежна першій. Вона запропонована Е.А. Гордієнко, яка вважає, що фрески церков Гарда і Челунге являють собою «відправні точки двох течій у скандинавському мистецтві кінця XII – першої половини XIII ст.» [50, с. 150-158]. Інакше кажучи, художня культура Готланду вписується в скандинавську історію мистецтва. Дослідниця вважає, що розписи церков у парафіях Гарда і Челунге виконані місцевими, готландськими майстрами на межі XII–XIII ст. При цьому вона не заперечує наявності візантійських рис у фресках обох храмів, пояснюючи їх тісними контактами Готланду і Новгороду, насамперед торговими, які не могли не відбитися на мистецтві острова. Панельний живопис дослідниця не розглядає.

Третя модель займає проміжне становище між вищезгаданими. Вона вибудовується з висновків, зроблених А. Катлером і Г. Сванстрьомом [51, р. 257-266; 52, с. 441-467]. Учені допускають, що в XII ст. на Готланді основоположною була західноєвропейська традиція. Про це свідчать архітектура і скульптура, що пасують художнім тенденціям Західної Європи. Однак завдяки особливостям географічного положення й історичного розвитку острова, тут на межі XII–XIII ст. виникають вогнища русько-візантійської культури. Цікаві нам пам'ятки острова являють собою, на їх думку, разове явище, обумовлене збігом певних історичних обставин. Такого роду пам'ятки могли з'являтися на острові впродовж порівняно короткого проміжку часу, який Г. Сванстрьом обмежує першою третю XIII ст. – періодом, коли, на думку вченого, були побудовані руська церква і храм Св. Ларса у Вісбю. Ця концепція ґрунтується на двох положеннях: 1) твердження Г. Сванстрьома про те, що всі три групи панельних розписів були замовлені руськими купцями і виконані в другій половині XII ст. однією артільлю руських майстрів; 2) думки обох дослідників, що фресковий живопис у Гарді і Челунге виник одночасно на межі XII–XIII ст. і виконаний руськими або візантійськими майстрами.

Матеріали, накопичені до цього моменту, серед них і результати порівняльного стилістичного аналізу, зробленого С.Я. Васильєвою [53, с. 177-196; 54, с. 217-233], дозволили їй запропонувати ще одну, на мій погляд цілком переконливу, модель формування та існування візантійського компонента в художній культурі Готланду. Васильєва вважає, що до XII ст. на Готланді – завдяки географічному положенню острова, його близькості як до світу Давньої Русі та Візантії, так і Західної Європи, активним торговельним контактам з цими регіонами – склався клімат постійного культурного взаємообміну. Подібні явища мали місце, наприклад, у Венеції, на острові Райхенау. Саме це і визначило специфіку сформованої на Готланді острівної культури, яка майже не має аналогій у Скандинавії. Серед збережених розписів усієї Скандинавії існує лише одна пам'ятка – фрески храму парафії Торпа в області Вестманланд (Центральна Швеція), які зіставні з живописом цікавих нам пам'яток Готланду. Це, у свою чергу, лише підтверджує те, що існувала можливість запрошення й візиту до Швеції майстрів, вихованих у східно-християнській художній традиції. Пам'ятки Готланду говорять про те, що острів являв собою своєрідний осередок культури, де художні традиції Візантії отримали активний розвиток.

Розгляд русько-скандинавської культурної взаємодії був би неповним без згадки норвезько-шведської дискусії про походження зрубної техніки будівництва, настільки характерної для Норвегії та Швеції. У Норвегії стало аксіомою, що дана техніка проникла туди з Русі впродовж або наприкінці епохи вікінгів, стверджує Анне Стальсберг [41, с. 99-100]. Найбільш ранні справжні зрубні будинки в Норвегії та Швеції датуються XI ст., і дослідникам здавалося природним шукати коріння техніки на Русі, де зрубні будинки відомі вже з VIII–IX ст. (у Старій Ладозі, у фіно-угорському городищі Березняки на Верхній Волзі III–V ст.). Однак Стальсберг не підтримує цю гіпотезу, аргументуючи, що між зрубними традиціями Норвегії та Швеції, з одного боку, і Русі – з другого, є істотні відмінності. Ранній руський (слов'янський) спосіб рубки зрубу, в обло, дуже простий, і він майже не розвивався з VIII ст. Зруби даного слов'янського типу відомі в Норвегії в містах, де в XI–XII ст. так будували житла. Пізніше, аж до наших днів, у сільській місцевості так будували тільки такі грубі споруди як колодязі, бики мостів, сінники на випасі. Уже в XI ст. в Норвегії стає відомим принципово інший спосіб рубки зрубу, на основі якого зрубна техніка в Норвегії розвивалася далі (досконалий спосіб рубки зрубу з'явився в XIII ст.). Існування двох традицій змушує дослідницю сумніватись у теорії про спільне коріння норвезько-шведської і руської зрубних технік. Не можна не погодитися з тим, що для ширшого обговорення питання про запозичення зрубної техніки потрібне вивчення того, як могли переноситися ремісничі знання та досвід і як швидко вони могли набути великого поширення і потрапити всюди, де був дешевий будівельний матеріал; також потрібні хорологічне і хронологічне дослідження на основі точної фіксації всіх відомих типів зрубної техніки в Європі та Азії. Головна проблема, яка ускладнює подальше вивчення, полягає в тому, що дерево гниє і накопичення знань залежить від випадковостей умов збереження, що впливають на репрезентативність огляду.

Спираючись на вищесказане, можна дійти такого висновку: слов'яно-скандинавські взаємини, являючи собою органічну частину Балтійської цивілізації загалом, були прикладом взаємно сприятливого союзу стадіально близьких, але безсумнівно самодостатніх культур і суспільств. До початку XI ст. із загальнішого культурного фонду «епохи вікінгів» виокремилися згодом різні (хоч і такі, що продовжували взаємообмін) скандинавський і руський шляхи культурного розвитку, що разом із перетворенням відносин Давньої Русі і Скандинавських країн на міждержавні стало, розглядаючи ширше, початком нового цивілізаційного етапу.

Щодо проблематики подальших досліджень, то, на погляд автора, перспективною є розробка питання ціннісного русько-скандинавський обміну в контексті політичної культури європейського простору межі XI–XII століть.

1. Skovmand R. De danske skattefund fra vikingatiden og den aeldste Middelalder indtil omkring 1150 / R. Skovmand // Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie, 1942.
2. Chotliwy E. Skandynawska pochewka do grzebienia z Wolma / E.Chotliwy // Materialy Zachodniopomorskie. – 1966. – T.12. – S. 371, karta 2.

3. *Davidan O.I.* Contacts between Staraja Ladoga and Scandinavia / O.I. Davidan // *Varangian Problems*. – P. 85.
4. *Hilczérówna Z.* O grzebieniach ze Starej Ludogi / Z. Hilczérówna // *SA*. – 1966. – Т. 13. – S. 451-457.
5. *Мурашева В.В.* Реконструкция облика древнерусского наборного пояса X – XI вв. (По материалам “дружинных курганов”) / В.В. Мурашева // *Археологический сборник. Труды ГИМ*. – М., 1997. – Вып. 93. – С. 71-79.
6. *Мурашева В.В.* Семиотический статус пояса в средневековой Руси / В. В. Мурашева // *Труды ГИМ*. – М., 1993. – Вып. 82. – С. 30-38.
7. *Мурашева В.В.* Скандинавские наборные ременные накладки с территории Древней Руси / В.В. Мурашева // *Историческая археология. Традиция и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д.А. Авдусина*. – М. 1998. – С. 154-164.
8. *Мурашева В.В.* Бляшки-подвески с территории Древней Руси / В.В. Мурашева // *XIV Конференция по изучению скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов*. – Москва-Архангельск, 2001. – С. 154-156.
9. *Михайлов К.А.* Древнерусские кафтаны «восточного» типа / К. А. Михайлов // *Вестник молодых ученых*. – 2005. – №1. – С. 56–65. – (Серия: Исторические науки).
10. *Гуревич Ф.Д.* Украшения со звериными головками из прибалтийских могильников. К вопросу о культе змеи в Прибалтике. / Ф. Д. Гуревич // *Краткие сообщения ИА РАН*. – 1947. – Вып. 15.
11. *Седов В.В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья / В.В. Седов. – М., 1970.
12. *Рябинин Е.А.* Скандинавский производственный комплекс VIII века из Старой Ладogi / Е.А. Рябинин // *Скандинавский сборник*. – Таллин, 1980. – Вып. 25. – С. 161-178.
13. *Callmer J.* Trade Beads and Bead Trade in Scandinavia ca. 800-1000 A.D. / J. Callmer. – Lund, 1977.
14. *Львова З. А.* К вопросу о причинах проникновения стеклянных бус X - начала XI века в северные районы Восточной Европы / З.А. Львова // *АСГЭ*. – 1977. – Вып. 18. – С. 106-109.
15. *Stalsberg Anne.* Visible Women Made Invisible: Interpreting Varangian Women in Old Russia / Anne Stalsberg // *Gender and the Archaeology of Death* / [edited by Bettina Arnold and Nancy L. Wicker]. – Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: AltaMira Press, 2001. – P. 65-80.
16. *Тодорова А.А.* Бусы как элемент женского костюма эпохи формирования Древнерусского государства (предварительное исследование) / А.А. Тодорова // *Ладога и Глеб Лебедев. Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. Сборник статей*. – СПб.: Нестор-история, 2004. – 380 с.
17. *Žak J.* Zachodniosłowiańskie kablączki skroniowe w Skandynawii // *Liber Josepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus* / J. Žak. – Wrocław, 1968. – S. 418.
18. *Кочуркина С.И.* Связи юго-восточного Приладожья с западными странами в X-XI вв. / С.И. Кочуркина // *Скандинавский сборник*. – Таллин, 1970. – Вып. 15. – С. 145-161.
19. *Кочуркина С.И.* Юго-восточное Приладожье в X-XIII вв. / С.И. Кочуркина. – Л., 1973. – С. 28-30, 63.
20. *Tõnisson E.* Gauja-Liven / E. Tõnisson. – S. 119-121, Taf. 35, 36.
21. *Лебедев Г.С.* Археологические памятники Ленинградской области / Г. С. Лебедев. – Л., 1977. – С. 208-210.
22. *Славяне и скандинавы: Пер. с немецкого* / [общ. ред. Е. А. Мельниковой]. – М.: Прогресс, 1986. – 416 с.
23. *Лебедев Г.С.* Монеты Бирки как исторический источник / Г.С. Лебедев // *Скандинавский сборник*. – Таллин, 1982. – Вып. 27. – С. 153.
24. *Петрухин В.Я.* Варяжская женщина на Востоке: жена, рабыня или «валькирия» / В.Я. Петрухин // *Секс и эротика в русской традиционной культуре* / [сост. А.Л. Топорков]. – М.: Ладомир, 1996. – С. 31-50.
25. *Пушкина Т.А.* Подвеска-амулет из Гнёздова / Т. А. Пушкина // *Норна у источника Судьбы. Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой*. – М., 2001. – С. 313-316.
26. *Наследие варягов: Диалог культур* [Текст] / [Госуд. музей-заповедник "Московский Кремль"; Госуд. исторический музей, Стокгольм; ответств. редактор Янссон И.] – Стокгольм: Государственный исторический музей, 1996. – 120 с.
27. *Новикова Е.Ю.* Подвески-маски из кладов Швеции, восточной Прибалтики и Древней Руси / Е. Ю. Новикова // *Археологический сборник. Труды ГИМ*. – М., 1999. – Вып. 111. – С. 47-53.
28. *Nerman B.* Die Vendelzeit Gotlands. I-II. / B. Nerman. – Stockholm, 1969–1975.
29. *Tamla, Ü.* Arheoloogilised Vältitööd Eestis / Ü. Tamla. – Muinsuskaitseinspektsioon, 1999. – 127 l.
30. *Stenberger M.* Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. I-II. / M. Stenberger. – Stockholm – Lund: Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1947, 1958.
31. *Наследие варягов: Диалог культур* [Текст] / Госуд. музей-заповедник „Московский Кремль“; Госуд. исторический музей, Стокгольм; Ответств. редактор Янссон И. – Стокгольм: Государственный исторический музей, 1996. – 120 с.
32. *Duczko, W.* Gold- and silver-smithing / W. Duczko // *From Viking to Crusader: Scandinavia and Europe 800–1200* / [Roesdahl, E., & Wilson, D. M. eds.]. – Nordic Council of Ministers, 1992. – P. 200-220.
33. *Кирпичников А.Н.* Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских кон-тактов / А. Н. Кирпичников // *Скандинавский сборник*. – Таллинн, 1977. – Вып. 22. – С. 159-173.
34. *Пушкина Т.А.* Скандинавские находки из Городища под Новгородом / Т. А. Пушкина // *Скандинавский сборник XXXI*. – Таллин: Ээсти Раамат, 1988.

35. *Горюнова В.М.* Поселок ремесленников на Ловати / В.М. Горюнова // Пробл. археологии. – Л., 1978. – Вып. 2. – С. 143, рис. 11, 18.
36. *Корзухина Г.Ф.* Некоторые находки бронзоволитейного дела в Ладогe / Г.Ф. Корзухина // Крат. сообщ. Ин-та археологии АН СССР. – 1973. – Вып. 135. – С. 35-38, рис. VIII, 1, 4.
37. *Кирпичников А.Н.* Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов / А.Н. Кирпичников // Скандинавский Сборник. – Таллинн, 1977. – Вып. 22. – С. 159.
38. *Рыдзевская Е.А.* Rossica в древнесеверных сагах / Е. А. Рыдзевская; Архив ЛОИА АН СССР, ф. 2, оп. 2, № 1135, л. 43.
39. *Stenberger M.* Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. II. / M. Stenberger. – Stockholm, 1947.
40. *Arbman H.* Skandinavisches Handwerk in Russland zur Wikingerzeit / H. Arbman. – «Meddelanden fran Lunds universitets historiska Museum», 1959, Lund, 1960.
41. *Стальсберг А.* Археологические свидетельства об отношениях между Норвегией и Древней Русью в эпоху викингов: возможности и ограничения археологического изучения / А. Стальсберг // Восточная и Северная Европа в средневековье. – М.: Восточная литература, 2001. – С. 93-115.
42. *Мельникова Е.А.* Скандинавские рунические надписи / Е.А. Мельникова. – М.: Восточная литература, 2001.
43. *Добровольский И.Г., Дубов И.В., Кузьменко Ю.К.* Граффити на восточных монетах: Древняя Русь и сопредельные страны / И.Г. Добровольский, И.В. Дубов, Ю.К. Кузьменко. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. – 192 с.
44. *Мельникова Е.А., Седова М.В., Штыхов Г.В.* Новые находки скандинавских рунических надписей на территории СССР / Е.А. Мельникова, М.В. Седова, Г.В. Штыхов // Древнейшие государства на территории СССР. 1981 год. – М., 1983. – С. 182-188.
45. *Дучиц Л.В., Мельникова Е.А.* Надписи и знаки на костях с городища Масковичи (Северо-Западная Белоруссия) / Л.В. Дучиц, Е.А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 год. – М., 1981. – С. 185-215.
46. *Кирпичников А.Н.* Так называемая сабля Карла Великого / А.Н. Кирпичников // Советская археология. – 1965. – Т. 2. – С. 268-276.
47. *Кирпичников А.Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. / А.Н. Кирпичников. – Л., 1973.
48. *Piltz E.* Zwei russische Kaufmannskirchen auf der Insel Gotland aus dem 12 Jahrhundert / E. Piltz. // Les pays du Nord et Byzance. Scandinavie et Byzance. – Uppsala, 1981. – S. 359-406.
49. *Lagerlöf E.* Garde курка. Garde ting. S venges Куркор / E. Lagerlöf. – Stockholm, 1972.
50. *Гордиенко Э.Л.* Живопись Гарды и Нередицы в системе византийской, новгородской и западноевропейской культуры второй половины XII – первой четверти XIII в. / Э.Л. Гордиенко // Церковь Спаса на Нередице: от Византии к Руси. – М., 2005. – С. 150-158.
51. *Cutler A.* Garda, Källunge and the Byzantine Tradition on Gotland / A. Cutler // The Art Bulletin. – 1969. – Vol. LI/3. – P. 257-266.
52. *Svahnström G.* Gotland zwischen Ost und West / G. Svahnström // Les Pays du Nord et Byzance. – Uppsala, 1981. – S. 441-467.
53. *Васильева С. Я.* Традиции византийского искусства в художественной культуре XII века острова Готланд / С.Я. Васильева // Средние века. – М.: Наука, 2007. – Вып. 68(3). – С. 177-196.
54. *Васильева С. Я.* Византийское влияние в монументальной живописи второй половины XII в. острова Готланд / С.Я. Васильева // Византийский временник = BYZANTINA XRONIKA: [Ежегодник]. – М.: Наука, 2008. – Т. 67(92). – С. 217-233.

References

1. *Skovmand R.* (1942), “De danske skattefund fra vikingatiden og den aeldste Middelalder indtil omkring 1150“, in Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie.
2. *Chotliwy E.* (1966), “Skandynawska pochewka do grzebienia z Wolma“, in Materiały Zachodniopomorskie, s. 371, karta 2.
3. *Davidan O.I.*, “Contacts between Staraja Ladoga and Scandinavia“, in Varangian Problems, pp. 85.
4. *Hilczeroŭna Z.* (1966), “O grzebieniach ze Starej Ludogi“, in SA, T. 13, s. 451-457.
5. *Murasheva V.V.* (1997), “Reconstruction of the image of the old Russian type-setting belt of X – XI centuries (On materials of “the retinue mounds”)“, in Arheologicheskii sbornik, Trudy GIM, Moscow, vyp. 93, pp. 71-79.
6. *Murasheva V.V.* (1993), “Semiotic status of the belt in medieval Rus“, in Arheologicheskii sbornik, Trudy GIM, Moscow, vyp. 82, pp. 30-38.
7. *Murasheva V.V.* (1998), “Scandinavian patterned belt pads from the territory of Old Rus“, in Istoricheskaya arheologiya, Traditsiya i perspektivy, Moscow, pp. 154-164.
8. *Murasheva V.V.* (2001), “Plaques-suspension from the territory of Old Rus“, in XIV Konferentsiya po izucheniyu skandinavskih i Finlandii, Tezisy dokladov, Moscow, pp. 154-156.
9. *Mihaylov K.A.* (2005), “Old Russian caftans of the Eastern type“, in Vestnik molodyh uchenykh, №1, pp. 56-65.

10. *Gurevich F.D.* (1947), "Decoration with animal heads of the Baltic burial grounds. To the question about the cult of snakes in the Baltic region", in *Kratkie soobschenia IA RAN*, vyp. 15.
11. *Sedov V.V.* (1970), "Slavs of the Upper Dnieper and Dvina region", Moscow.
12. *Ryabinin E.A.* (1980), "Scandinavian industrial complex of VIII century from Staraya Ladoga", in *Skandinavskiy sbornik*, Tallin, vyp. 5, pp. 161-178.
13. *Callmer J.* (1977), "Trade Beads and Bead Trade in Scandinavia ca. 800-1000 A. D.", Lund.
14. *Lvova Z.A.* (1977), "To the question about the causes of penetration of glass beads of X – the beginning of the XI century in the Northern areas of Eastern Europe", *ASGE*, vyp. 18, pp. 106-109.
15. *Stalsberg Anne* (2001), "Visible Women Made Invisible: Interpreting Varangian Women in Old Russia", in *Bettina Arnold and Nancy L. Wicker (ed.), Gender and the Archaeology of Death*, Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: AltaMira Press, pp. 65-80.
16. *Todorova A.A.* (2004), "Beads as an element of the female costume of the epoch of formation of the Old Russian state (preliminary study)", in *Ladoga i Gleb Lebedev, VIII chteniya pamyati Anny Machinskoy*, St. Petersburg: Nestor-istoriya, 380 p.
17. *Žak J.* (1968), "Zachodniosłowianskie kabłaczki skroniowe w Skandynawii", in *Liber Josepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus* Wrocław, s. 418.
18. *Kochkurkina S.I.* (1970), "The South-Eastern lake Ladoga area connections with Western countries in the X-XI centuries", in *Skandinavskiy sbornik*, Tallin, vyp.15, pp. 145-161.
19. *Kochkurkina S.I.* (1973), "South-Eastern Ladoga area in the X-XIII centuries", Leningrad, pp. 28-30, 63.
20. Tõnisson E., "Gauja-Liven", s. 119-121, taf. 35, 36.
21. *Lebedev G. S.* (1977), "Archaeological monuments of Leningrad region", Leningrad, pp. 208-210.
22. *Slavs and Scandinavians* (1986), *Melnikova, E. A. (Ed.)*, Progress, Moscow, 416 p.
23. *Lebedev G.S.* (1982), "Coins of Birka as historical source", in *Skandinavskiy sbornik*, Tallin, vyp. 27, p. 153.
24. *Petruhin, V.Ya.* (1996), "A Varangian woman in the East: wife, slave or «valkyrie»", in *A. L. Toporkov (ed.), Sex and erotic in traditional Russian culture*, Moscow, Lodomir, 31-50 pp.
25. *Pushkina T.A.* (2001), "The suspension-amulet from Gniozdovo", in *Norna u istochnika sudby*, Moscow, pp. 313-316.
26. *The Viking Heritage: A Dialogue between Cultures/ Nasledie variagov: dialog kultury* (1996), *Ingmar Ianson (ed.)*, Stockholm–Moscow, 119 p.
27. *Novikova E. Ya.* (1999), "The pendants-masks from the treasures of Sweden, of the Eastern Baltic region and Old Rus", in *Arheologicheskii sbornik, Trudy GIM*, Moscow, vyp. 111, pp. 47-53.
28. *Nerman B.* (1969–1975), "Die Vendelzeit Gotlands. I–II.", Stockholm.
29. *Tamla, Ü.* (1999), "Arheoloogilised Väilitööd Eestis", *Muinsuskaitseinspeksioon*, 127 l.
30. *Stenberger M.* (1947, 1958), "Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. I-II.", Stockholm – Lund: *Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*.
31. *The Viking Heritage: A Dialogue between Cultures/ Nasledie variagov: dialog kultury* (1996), *Ingmar Ianson (ed.)*, Stockholm–Moscow, 119 pp.
32. *Duczko, W.* (1992), "Gold- and silver-smithing", in *Roesdahl, E., & Wilson, D. M. (ed.), From Viking to Crusader: Scandinavia and Europe 800–1200*, Nordic Council of Ministers, pp. 200-220.
33. *Kirpichnikov A.N.* (1977), "The armament of the Kyiv state warriors in the light of Rus-Scandinavian contacts", in *Skandinavskiy sbornik*, Tallin, vyp. 2, pp. 159-173.
34. *Pushkina T.A.* (1988), "The Scandinavian finds from Gorodische near Novgorod", in *Skandinavskiy sbornik XXXI*, Tallin: Eesti Raamat.
35. *Goryunova V.M.* (1978), "The village artisans on the Lovat", in *Problemy arheologii*, Leningrad, vyp. 2, s. 143, ris. 11, 18.
36. *Korzuhina G.F.* (1973), "Some of the finds of bronze foundry in Ladoga", in *Kratkie soobscheniya Instituta arheologii AN SSSR*, vyp. 135, s. 35-38, ris. VIII, 1, 4.
37. *Kirpichnikov A.N.* (1977), "The armament of the Kyiv state warriors in the light of Rus-Scandinavian contacts", in *Skandinavskiy sbornik*, Tallin, vyp. 2, p. 159.
38. *Rydzevskaia E.A.*, "Rossica in the Old Northern sagas", *Arhiv LOIA AN SSSR*, f.2, op. 2, #1135, l. 43.
39. *Stenberger M.* (1947), "Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. II.", Stockholm.
40. *Arbman H.* (1959, 1960), "Skandinavisches Handwerk in Russland zur Wikingerzeit", *Meddelanden fran Lunds universitets historiska Museum*, Lund.
41. *Stalsberg A.* (2001), "Archaeological evidence about the relationship between Norway and Old Rus during the Viking age: opportunities and limitations of the archaeological studies", in *Vostochnaya i Severnaya Evropa v Srednevekovye*, Moscow: *Vostochnaya literatura*, pp. 93-115.
42. *Melnikova E.A.* (2001), "Scandinavian runic inscriptions", Moscow: *Vostochnaya literatura*.
43. *Dobrovolskiy I.G., Dubov I.V., Kuzmenko Yu.K.* (1991), "Graffiti on the Eastern coins: Old Rus and neighbouring countries", Leningrad: *Izdatelstvo Leningradskogo universiteta*, 192 p.
44. *Melnikova E.A., Sedova M.V., Shtyhov G.V.* (1983), "New finds of Scandinavian runic inscriptions on the territory of the USSR", in *Drevneyshie gosudarstva na territorii SSSR*, 1981, Moscow, pp. 182-188.
45. *Duchits L.V., Melnikova E.A.* (1981), "Signs on the bones from the settlement of Maskovichy (North-Western Belarus)", in *Drevneyshie gosudarstva na territorii SSSR*, 1980, Moscow, pp. 185-215.

46. Kirpichnikov A.N. (1965), "The so-called Charlemagne saber", in *Sovetskaya arheologiya*, t. 2, pp. 268-276.
47. Kirpichnikov A.N. (1973), "Equipment of a rider and a riding horse in Rus of IX-XIII centuries", Leningrad.
48. Piltz E. (1981), "Zwei russische Kaufmannskirchen auf der Insel Gotland aus dem 12 Jahrhundert", in *Les pays du Nord et Byzance. Scandinavie et Byzance*, Uppsala, s. 359-406.
49. Lagerlöf E. (1972), "Garde kyrka. Garde ting. S venges Kyrkor", Stockholm.
50. Gordienko E.L. (2005), "The painting of Garda and Nereditsa in the system of Byzantine, Novgorod and the Western European culture of the second half of XII – first quarter of the XIII century", in *Tserkov Spasa na Nereditse: ot Vizantii k Rusi*, Moscow, pp. 150-158.
51. Cutler A. (1969), "Garda, Källunge and the Byzantine Tradition on Gotland", in *The Art Bulletin*, vol. LI/3, pp. 257-266.
52. Svahnström G. (1981), "Gotland zwischen Ost und West", in *Les Pays du Nord et Byzance*, Uppsala, s. 441-467.
53. Vasileva S.Ya. (2007), "The traditions of Byzantine art in the artistic culture of the Island of Gotland in the XII century", in *Srednie veka*, Moscow: Nauka, vyp. 68(3), pp. 177-196.
54. Vasileva S.Ya. (2008), "Byzantine influence in the monumental painting of the second half of the XII century of the island of Gotland", in *BYZANTINA XRONIKA*, Moscow: Nauka, t. 67(92), pp. 217-233.

Половинская В.В.

Контакты и взаимовлияния Скандинавии и Восточнославянского мира XI – I-й пол. XII в. в сфере материальной культуры и искусства.

Рассматриваются скандинаво-восточнославянские культурные взаимоотношения (в сферах материальной культуры, изобразительного искусства и т. д.) эпохи викингов в контексте так называемой «Балтийской цивилизации», их развитие и последствия в течение XI – I-й пол. XII вв. Прослежена связь между различными аспектами отношений Древней Руси и государств Скандинавии: художественным, идеологическим, социальным, политическим, экономическим, военным и др.

Ключевые слова: Восточнославянский мир, Русь, Скандинавия, материальная культура, искусство, эпоха викингов.

Polowinska V.V.

Contacts and mutual influence between Scandinavia and East-Slavic world in XI – 1st half of XII c. in the field of material culture and art.

Visible at the beginning of the XI century «hybridization» of the culture of Old Rus' is a specific qualitative characteristic of the early feudal culture and indicator of the intensive cultural interaction. The combined Eurasian nature of the retinue culture, previously found in jewelry and crafts, is actually manifested in all spheres of culture: weaponry, horse trappings, costumes, jewelry, banquet dishes, funeral rites. This phenomenon is not the specifics of Old Rus'. In fact, the culture of the Scandinavian Viking have the same elasticity and «hybridization», in which interacted the North German and Slavic, Baltic and Finnish, English and Frisian, Irish and Frankish, Oriental and Byzantine cultural components. The Old Russian monuments gave a very interesting samples of «things-hybrids», and although the revealing and generalization of them is still far from complete, there are a number of observations about some forms of things, the motherland of which are probably the workshops of the early cities of Old Rus'. In XI-XII centuries the Rus'-Nordic exchange in the field of applied and fine arts is also emphasized. In particular, the monuments of Gotland suggest that the island was a kind of a center of culture, where the artistic traditions of Byzantium actively developed with the Russian mediation.

Key words: East Slavic world, Rus, Scandinavia, material culture, art, Viking Age.

УДК 329.285"19"

О.Т. ШЕВЧЕНКО

ПІДҐРУНТЯ РОЗВИТКУ ІДЕЙ КЛАСИЧНИХ ФОРМ АНАРХІЗМУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті дослідженні теоретичні засади анархістських ідей ХІХ ст., дана характеристика та класифікація різних концепцій та світоглядних передумов розвитку, які мають науковий історичний інтерес у сучасних дослідників.

Ключові слова: анархізм, політична свідомість, світогляд, свобода, рівність, прогрес, суспільство.

Анархізм, поза сумнівом, породжений реаліями Нового часу. Лише з кінця ХVІІІ століття, коли Європа вступила в епоху великих революцій, що сприяли затвердженню людської індивідуальності і краху основ традиційного суспільства, поступово